

А.Е.Ертарғынова¹, А.Ә.Әлімхан²

С.Аманжолов атындағы ШҚМУ
Өскемен, Алматы

ПОЭТИКАЛЫҚ ОНОМАСТИКА – ОНОМАСТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ САЛАСЫ

Аннотация. Әдеби шығармалардағы онимдік лексика, оның ішінде, әсіресе жиі қолданыс табатын антропонимдер, топонимдер, зоонимдер мен эргонимдерді зерделеген ізденістер жарық көрді. Әдеби ономастика мәселелерімен шұғылданушылар көбіне әдеби есімдерді қалыптастырудың қағидалары, онимдік лексиканың көркем шығарманың стильдік ерекшеліктеріне әсері, онимдік құрылымдардың функционалдық сипаты сияқты мәселелерді қарастырған. Әдеби ономастика зерттеушілері жалқы есімдерді тілдің құрамдас бөлігі, әрі аса маңызды қарым-қатынас құралы ретінде дәйектеп отыр. Мақалада әдеби ономастика мәселелері қарастырылды. Б.Майлин, Б.Қыдырбекұлы, Ж.Аймұхамбет шығармалары негізінде есімдердің қолданылуына талдау жасалды.

Тірек сөздер: ономастика, оним, лексика, семантика, топоним, этноним.

А.Е. Ертарғынова¹, А.А. Алимхан²

ЭКГУ имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

ПОЭТИЧЕСКАЯ ОНОМАСТИКА – АКТУАЛЬНАЯ ОТРАСЛЬ НАУКИ ОНОМАСТИКИ

Аннотация. Были опубликованы публикации, в которых изучалась онимическая лексика в литературных произведениях, включая наиболее часто используемые антропонимы, топонимы, зоонимы и эргонимы. Занимающиеся вопросами литературной ономастики чаще всего рассматривали такие вопросы, как принципы формирования литературных имен, влияние онимной лексики на стилевые особенности художественного произведения, функциональный характер онимных структур. Исследователи литературной ономастики позиционируют имена собственные как составную часть языка и важнейшее средство общения. В статье рассматриваются проблемы литературной ономастики. Представлен анализ употребления имен собственных на материале произведений Б.Майлина, Б.Кыдырбекұлы, Ж.Аймұхамбет.

Ключевые слова: ономастика, оним, лексика, семантика, топоним, этноним.

A.E. Ertargynova¹, A.A. Alimkhan²

S. Amanzholov East Kazakhstan state University
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

POETIC ONOMASTICS IS AN UP-TO-DATE BRANCH OF ONOMASTICS

Annotation. Publications have been published that have studied onymic vocabulary in literary works, including anthroponyms, toponyms, zoonyms, and ergonyms, which are particularly frequently used. Those engaged in literary onomastics most often considered such issues as the principles of the formation of literary names, the influence of onymic vocabulary on the stylistic features of a work of art, the functional nature of onymic structures. Researchers of literary onomastics position proper names as an integral part of the language and the most important means of communication. The problems of literary onomastics are considered in the article, the analysis of the use of proper names on the material of works by B.Mailin, B.Kydyrbekuly, J.Aimukhambet is presented.

Keywords: onomastics, onym, vocabulary, semantics, toponym, ethnonym.

Көркем туындылардағы жалқы есімдерді қарастыратын, соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан поэтикалық ономастика саласы өзге салалардан өзіндік қызықты да күрделі сипатымен ерекшеленеді. Шығармалардағы жалқы есімдерді зерттеушілердің еңбектерінде әдеби мәтіндерде қолданыс тапқан онимдік лексиканың түрлері ғана емес, әдеби онимдердің қалыптасуы мен олардың автор туындыларының стиліне әсері, сондай-ақ жалқы есімдердің функционалдық сипаты сынды мәселелер бой көрсетеді. Бұл тұрғыдан келгенде, поэтикалық ономастика әдебиеттанумен тығыз байланысты. Көркем шығармалардағы жалқы есімдерді жүйелі түрде зерттеу автордың ойы мен шығарма жанрының ерекшелігін танып, сипатын ашуға мүмкіндік береді. Көркем шығармалар мәтіндеріндегі одан тыс басқа да мәтіндердегі барлық жалқы есімдердің қолданылу ерекшеліктерін әдеби ономастика зерттейді. Поэтикалық ономастика дегеніміз – көркем мәтінді зерттеудегі ономастиканың, стилистиканың, поэтиканың, мәтін лингвистикасының, семиотиканың, лексикалық семантиканың т.б. әдіс-тәсілдерін қолданылатын бағыт. Көркем туындылардағы поэтонимдердің жоғары мәнін тілшілер де, әдебиетшілер де жоққа шығармайды. Әдеби онимдерді талдау жұмысы әдебиет пен тіл ғылымының табиғатын тереңдей тану мақсатында ғана емес, тарихи, мәдени, этнографиялық мазмұндағы мәліметтердің толығымен де ұштасады. Поэтонимдер ерекше лексикалық категория ретінде белгілі бір автордың стильдік ерекшелігін тануға жол ашатындықтан, лингвостилистика мәселелерімен тығыз байланысқан.

Ономастика мәселелері алғаш қарастырыла бастаған кезеңнен бері көркем туындылардағы жалқы есім мәселелері В.Н.Михайлов, Э.Б.Магазаник, Л.Н.Андреева, Н.В.Ботвина, В.М. Цыбикова т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Әдеби шығармалардағы онимдік лексика, оның ішінде, әсіресе жиі қолданыс табатын антропонимдер, топонимдер, зоонимдер мен эргонимдерді зерделеген ізденістер жарық көрді. Әдеби ономастика мәселелерімен шұғылданушылар көбіне әдеби есімдерді қалыптастырудың қағидалары, онимдік лексиканың көркем шығарманың стильдік ерекшеліктеріне әсері, онимдік құрылымдардың функционалдық сипаты сияқты мәселелерді қарастырған. Әдеби ономастика зерттеушілері жалқы есімдерді тілдің құрамдас бөлігі, әрі аса маңызды қарым-қатынас құралы ретінде дәйектеп отыр.

Көркем шығармаларға лингвистикалық талдау жасауда ерекше рөл атқаратын әдеби ономастикон – өзіндік сипаты бар лексикалық категория ретінде автордың стилін, көзқарасын, шығармашылық ұстанымдарын айғақтайды, әрі туындының идеялық-көркемдік ойы туралы қосымша деректерді тануға ықпал етеді.

Бейімбет Майлин Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүргенде «Садақ» атты қолжазба журналында жарық көрген алғашқы прозалық туындысы «Шұғанын белгі-

сіндегі» жалқы есімдердің қолданысы туындының сюжеттік желісіне арқау болған. Шығарма екі атты жолаушының әңгімесінен басталады:

– «Шұғаның белгісі» дегеніңіз не нәрсе, тау ма? – дедім.

– Жоқ, әшейін бір обашық, – деді. Кейін қалып бара жатқан соң тағы тебініп қатарласып:

– Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау, – деді.

– Мен қайдан білейін, бұл жаққа бірінші келуім, – дедім.

– Білмессіз... сіздер жассыздар ғой, – деді. Маған қарағанда өзі недәуір көпті көрген үлкен адам болып көтеріліп қойды.

– Сіз білмейтін шығарсыз, жассыз ғой. Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау, – деді.

Жолдасымның бұл сөзінен мен Шұғаға ынтықтым. Анығын сұрап білгім келді.

– Шұғаның әңгімесін айтсаңыз қайтеді, жол қысқарсын, – дедім.

– Айтайын, – деді [1, 6-7].

Әңгіме желісінде «Шұғаның белгісі» деген жер атауынан антропонимге айналған Шұға сөзі есім иесі туралы оқиғаға ұласады. «Өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау» деген сөздерден кейіпкердің «атына заты сай» екенін байқауға болады. Қазақ тілінің сөздігінде: «Шұға – майда түкті, биязы жүн мата. Шұға фабрикаларында ұзынды-ғы 4-5 см-ден қысқа келетін жүн пайдаланылады», – деген түсінік беріледі [1, 742]. Көрнекті суреткер жазушының қазақ прозасының алғашқы қарлығаштарының бірі ретінде танылған туындысының бас қаһарманына тұлғалық жағынан осы ықшам келген, айтуға жеңіл, кейіпкердің биязы табиғатына жақын есімді таңдап алуының өзінен астарлы сыр байқалғандай.

С.Қирабаев: «Жазушының суреттеуінде, Шұға – мейлінше адал, терең сезімнің адамы. Бір сөзді, махаббатына берік. ...Әбдірахманның жолдасы, екі ғашықтың сырына қанық Қасым оқиға шындығын, кейіпкерлердің күйініш-сүйінішін, сезім көріністерін, әңгімесін толық күйінде жеткізуші қызметін атқарады. Соның сезінуімен жазушы Шұғаны, оның сұлулығын, ақылдылығын, тұрақтылығын, аянышты өлімін суреттеп, «Ай, Шұға десе, Шұға еді-ау!» деген сөзге қайта-қайта оралады. Шығарманың лирикалық сипаттарын да осы сыршылдық белгілейді», – дейді [2, 28].

Ж.Аймұхамбет поэзиясында кездесетін поэтонимдерді де молынан кездестіре аламыз. Ж.Әскербекқызы поэзиясындағы онимдер, антропонимдер, топонимдер, этнонимдер, космонимдер, гидронимдер т.б. көркем мәтін ономастикалық кеңістігінің өзегін құрайды, сонымен қатар олар ономастикалық кеңістіктің шектік кеңістігін құрайтын, мәтін ішінде талдауды қажет ететін басқа да ономастикалық атаудың мәтін ішіндегі құралдармен тығыз байланысты болатынын байқаймыз.

«ХІ ғасыр өлеңі немесе қыпшақ қызының оғыз оғланына арзуы» атты өлеңінде:

Ата жұрттың айта аламыз жайын біз,

Мандайдағы жазмышқа да қайылмыз.

Қайта оралып соғар болсаң қарсы алар,

Балбал мүсін болып тұрған Айым-қыз [3, 9].

Жанат ақын бұл өлеңінде Оғыз оғланына өзінің сағынышын жеткізген кейіпке енеді. Өткен іске өкпе тартқан, барар жері Балқан тауы болған Оғыз оғланына деген сағынышын, күйінішін, іштегі шерін шерткен еді. Айым-қыздың тағдырынан сыр беретін өлеңде бейкүнә, пәк сезімді жырлаған ақынның ішкі болмысы байқалады. Тәні – тасқа, жаны – жасқа айналған Айым-қыздың арзуы адамның ішкі толғаны-сынан туған өлең іспеттес.

Айым – Айым, Айымхан, Күнімхан тәрізді кісі аттарындағы -м қосымшасы – тәуелдік жалғауының бірінші жағы. Бұл есімдер өзінің шығуы жағынан көне дәуірге тән. Бұлар адам баласының табиғатқа, тәңірге, аспанға табыну дәуірінде шыққан деген пікір бар [3, 77].

Күдік боп арбап күндізім,
Жанымды жеді түндерім,
Қазақтың таны бір қызын –
Файша-Бибідей мұңлы едім [3, 37].

Қазақ поэзиясының сәулеткері, өзіндік үні мен стилі бар Жанат ақын бұл өлеңінде өзін танытып тұрғандай. «Қазақтың таны бір қызын – Файша-Бибідей мұңлы едім» деуінді сыр жатқандай. Ақынның жүрек түкпірінде өлшеусіз бір мұң жатқаны байқалып қана қоймай, өлеңмен өрілген әрбір сөзде өзіндік сыр жатқан-дай сезіледі.

Файша-Бибі – араб тілінен алынған гайшә – көне еврей тілінен айше – ұзақ әмір сүруші, өмірге құмар, құштар. Түрлері – Файша, Қайша.

«Диуана көңіл» атты өлеңінде:

Қабірінде жатып,
Бебеулейді ұзақ,
Сол бебеуден түсер
Тас қамауға сызат.
Көроғлы келер, дүниеге сөйтіп,
Ойнамайды ол бірақ, қабірінен ұзап..
Тіршілік бар көрде – Көроғлы тірі,
Бар болған жан жолақ жүрегінің түгі.
Көрден шығар бір күн құрсанып,
Талықсығар сәтке
Жарық күннің сұғы [3,173].

Жанат ақынның бұл өлеңі халықтық эпостан бастау алып, ұлттық поэзия арнасына тоғыстырған Көроғлы образы арқылы мифопоэтикалық танымды тілге тиек етеді. «Сайқал тірлікті шашынан сүйреп» деп, Жанат ақын өмірдің қым-қиғаш тұстары болатынын аңғартады. Осы өлеңдегі бас кейіпкері ретінде таңдалынған Көроғлы образы арқылы Жанат ақынның реалистік көзқарасы поэзия тілімен үндес екені байқалады.

Көроғлы – қаһармандық халықэпосы. Орта Азия, Таяу Шығыс, Кавказ халықтарына ортақ фольклорлық ескерткішіне айналған жырдың түрлі нұсқалары түрік-мен, қарақалпақ, өзбек, құмық, эзербайжан халықтарында кездеседі. Белгілі ғалым И.Брагинский жырдың тәжік нұсқасындағы Шәмбіл қала, Көроғлы атауларының түрік-тайпаларынан алынғанын, ал, жыр оқиғасына келгенде оны «Иран шаһы Аббас пен түрік сұлтаны Мұрад арасындағы тартыс» деген пікір айтқан.

«Көр» сөзінің мағынасын мола немесе соқыр деп түсінуге болмайды. «Көроғлы» атауының екі буынын да өзге тілдерден тудыруға қарсы болған А.Гафуров «Көроғлы» атауы батыл, ер жүрек деген ұғым беретінін айтып, сөз түбірін түрік тілінен тудырған. Шығыста «гүр» – бірнеше елдің билеушісіне қолданылған лауазым [4].

Адам есімдері аса жиі қолданылатын тілдік бірліктер ретінде қоғамдық ортадағы, адамзат өміріндегі келеңсіз, тұрпайы құбылыстарды келеке ету мақсатында жазылатын сықақты шығармаларда маңызды қолданысқа ие болады. Белгілі жазушы, журналист Балғабек Қыдырбекұлының сықақ әңгімесіндегі жалқы есімдер қолданысына тоқталайық. Жазушының «Оқыған адам» әңгімесіндегі бас кейіпкердің Үрей есімі оның табиғатын танытып, мінезін сомдауға бағытталған. «Үрей – тырбиған арық кісі. Әсіресе,

оның құтын қашырып тұратын қалқандай екі құлағы. Үріккен тананың құлағынша ол қалқыып тұрғандықтан, көлеңке жағына тұрсаңыз одан күн көрінгендей. Өзінің арық болғандығынан ба, көзі де аларып тұрады. Дүниеде құдай көздің нұрын алмасын деңіз, егер көзіңізден нұр тайса, басқа он екі мүшеніздің саулығы түк емес. Сол Үрейдің көзінің нұры жоқ болған-дықтан, Нақыш неге екені белгісіз, соның жүзінен аштан өлген адамның бейнесін көргендей болушы еді» [8, 106].

Шығарма кейіпкері Үрейдің мінез-құлқы А.П.Чеховтың «Человек в футляре» шығармасындағы Беликовке ұқсайды: «Да вот, недалеко искать, месяца два назад умер у нас в городе некий Беликов, учитель греческого языка, мой товарищ. ...Он был замечателен тем, что всегда, даже в очень хорошую погоду, выходил в калошах и с зонтиком и непременно в теплом пальто на вате. И зонтик у него был в чехле, и часы в чехле из серой замши, и когда вынимал перочинный нож, чтобы очинить карандаш, то и нож у него был в чехольнике; и лицо, казалось, тоже был в чехле, так как он все время прятал его в поднятый воротник» [5, 247-248]. Автор туындының бас қаһарманының мінезін Беликовке ұқсастығын Үрейдің әйелі Нақыштың нағашысының баласының сөздері арқылы жеткізген: «Әке, құндақтаулы адам! – деп тағы күліп жіберді. Сөйтсе Үрейдің далада күн шығып тұрғанда сулық киіп келгенін айтып тұр екен» [5, 107]. Кейіпкер бейнесі оның сәуле ауруынан қорқып теледидардың даусын естілер-естілмес етіп тыңдауы, теледидарды атом сәулесінен жасырыну мақсатында сейсепке оранып көруі, түнде есіктен біреу-міреу еніп кетер деп, есікке жіп байлап, оған ыдыс-аяқтарды байлауы, баланың даусын естігісі келмеуі т.б. қылықтары арқылы ғана емес, кейіпкердің «Үрей» деген соны есімі арқылы да ашыла түскен.

Әдеби ономастика соңғы уақытта жан-жақты қарастырыла бастаған маңызды сала ретінде көрініс тауып отыр. Көркем шығармалардағы әдеби ономастикон – өзіндік сипаты бар лексикалық категория ретінде авторлардың стилін, көзқарасын, шығармашылық ұстанымдарын айғақтайды, әрі туындының мазмұны мен идеясын ашуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Майлин Б. Шұғаның белгісі. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1974. – 608 б.
- [2] Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Қысқаша очерк: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 1998. – 224 б.
- [3] Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1971.–220 б.
- [4] Әскербекқызы Ж. Айтамғы. –Астана: «Профи Медиа» баспасы, 2014. – 240 б.
- [5] Қыдырбекұлы Б. Ақпа құлақ. Сықақ әңгімелер, фельетондар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1978. – 437 б.